

Vzájemnost a nevájemnost jako předmět jazykově literárního bádání

SLAVOMÍR WOLLMAN (PRAHA)

Již podruhé se v devadesátých letech objevuje námět „slovanská vájemnost a nevájemnost“ mezi tematickými nabídkami pro slavistické mezinárodní kongresy. Do tematiky sjezdu v Krakově 1998, která byla i bez toho příliš rozsáhlá, se tento námět nevešel, avšak aktuálnost této problematiky roste, a proto ji ze strany Českého komitétu slavistů znovu nabízíme pro kongres, který se bude konat v roce 2003 v Lublani. Na střídání integrační a diferenciacní dominanty v jazykově literárním vývoji Slovanů upozorňovali komparatisté už v 30. letech a uvědomovali si ovšem také dvoustranné a jiné úže mezislovanské případy této vývojové antinomie. Slovensko-český případ je jedním z nich a má jistě své specifické znaky a individuální historické projevy, kterými se liší od případů jiných, a také má s těmito jinými případy znaky shodné, jejichž znalost může být pro badatele poučná. Ale o tom všem zatím objektivně víme poměrně málo, v našem případě zejména i proto, že nebyl dosti všestranně zkoumán jako komplex protikladů a kontrastivních souvislostí ani v rámci filologických věd. V ostatních humanitních oborech a ve veřejné (publicistické a politické) praxi se stále mluvilo a bez zřetele k druhé stránce vývoje horovalo o vájemnosti a při tom hojném zdůrazňování všeho, co nás spojuje a stmeluje, se nám dvakrát rozpadl společný stát.

Krátce řečeno, ani tzv. česko-slovenský rozkol, popř. jazyková odluka, nebyl donedávna správně chápán. Teprve nedávno ukázal Karol Rosenbaum, že šlo nikoli o spor mezi Čechy a Slováky, nýbrž o spor mezi Slováky samými a že též motivace sporu a jeho výsledku byly poněkud jiné, než se obecně tradovalo. Nehledě ani k tomu, že rozdělení spisovných jazyků, nebo zachování, resp. utvrzení jazyka jediného samo o sobě ještě nerozhoduje otázku národa. Je třeba mít na paměti výstižný bonmot G. B. Shawa, že Američané a Angličané jsou dva národy rozdělené společným jazykem: vztahuje se přece i na nám blízký případ chorvatsko-srbský a v obráceném průmětu i na nás.

Vyjděme však se současné situace. Globalizace, multikulturnost, multi-etničnost, integrace, koexistence, tolerance atd. se koncem dvacátého století stávají heslem dne. Jsou to však namnoze jenom slova, slova, slova, řečeno Hamletem. Živou skutečností, převažujícím znakem dneška je opak, a to nejen v našem případě a mezi jinými dvojicemi Slovanů, leč též v Evropě vůbec (v Irsku/Ulsteru, v Belgii, v Itálii pyšných a domněle pilných Lombardů a chudobných, prý líných jižních „terrorů“) a na dalších kontinentech.

Konec století nevyznačuje ani tak integrace, europeizace a dokonce globalizace jako diferenciacce, destrukce, delapidace, separatismus, intolerance, komplex povýšenosti a staronového kulturtrégerství, nebo naopak komplex méněcennosti, jakož i z toho protikladu plynoucí projevy reálné, či imaginární nadřazenosti, popř. reálné, či imaginární ukřivdnosti. Takové projevy mohou být čistě politické (v řečnictví, agitaci, publicistice), ale mohou mít také různý stupeň jazykové významnosti, nebo literárnosti. Je-li tomu tak, bývají tyto projevy působivější než pouhá politická makulatura a mohou výrazněji spoluvytvářet tradici, ať národní, nebo mezinárodní. A ovšem: je-li tomu tak, náleží to do naší kompetence. Stejně tak jsou v kompetenci filologů (v kompetenci lingvistické, lingvo-literární, poetologické, rétorické) hesla, slogany, pokřiky a ostatní jevy rostoucí z obraznosti jazyka, tedy také názorné a tím úderné výrazy, které druhdy vyvolávají stereotypy a prvky jakéhosi (spíše falešného) mýtu – přeludu o tom druhém a o sobě samém, toho, co francouzští komparatisté někdy označují termínem „le mirage“. Takové jevy vznikají nejednou a i z okamžitého hnutí myslí, popř. z vtípkování a mohou pak žít a bujet třeba proti vůli svého autora. Tak bonmot „Čecha do mecha a mech do Dunaja“ vymyslel proslulý páter Juriga, který vůbec nebyl čechožroutem, nýbrž právě naopak. A polouřední formulaci o „historických zemích“ sotva vymyslel někdo, kdo chtěl Slováky vědomě ponižovat. Spíše to byl někdo bez taktu a politického i kulturního citu, tedy svým způsobem hlupák, ale hlupáci mohou nadělat hodně škod i výroky, které se dostanou do oběhu a zdomácní v něm.

Přeludy, stereotypy a mýty – častěji pseudomýty – tvoříme a kolportujeme o sobě samých i o těch druhých dennodenně. Jak s nimi naloží politici, politologové a publicisté, je jejich věc a také ovšem jejich odpovědnost. Nás filology by tyto jevy a projevy měly zajímat odborně: jsou přece přinejmenším parafilologické a zvláště paraliterární a jejich konfabulační, bájnivý ráz lze přece také zjistit.

Jsme ochotni tvrdit a věřit, že slovenština se pro děti a mládež náhle stává cizím jazykem (Marián Labuda nedávno pod výslovným tlakem

tohoto rozkvétajícího českého tvrzení přešel při udělování cen českým komikům ze slovenštiny do češtiny, když kladl otázku jednomu z dorůstajících potomků kteréhosi z komiků) a nenapadne nám, že může jít o přelud., resp. o vytváření jakéhosi jazykového tabu jako nadstavby nad drobnými lexikálními rozdíly typu „vreckovka“, „chrbtica“, „obličky“, „stará mama“ apod. , o kterých se dobromyslně žertuje před televizními kamerami a které každý zná, nebo snadno dešifruje. Některé jednotlivosti jsou ostatně spíše kuriozitami, z nichž by bylo pošetilé dělat psychosociální a jiné závěry. Že v mé slovenské mateřštině bylo zakotveno jen označení „babička“, kterého jsem užíval, a že mne přitom alternativa „stará mama“ z úst jiných mluvčích nezarážela, je přirozené. „Babička“ ostatně zůstává i v dnešním slovenském jazykovém úzu a ovšem i v názvu díla Boženy Němcové. Podotýkám tuto drobnost proto, že lidí, kteří jsou rodilými mluvčími obou našich jazyků, jsou v obou našich zemích přinejmenším desetitisíce, spíše však statisíce a že se rodí další. (Když jsem jako bratislavský rodák byl nucen žádat o urychlené udělení českého občanství a pasu, abych mohl vykonávat své povinnosti na vídeňské univerzitě, leželo už jen na příslušném pražském úřadě pře sedmdesát tisíc takových žádostí, podaných přede mnou, takže vím, o čem hovořím.) Takový zdvojený „native speaker“, nositel obou jazyků nevzniká však jen tím, že má jeden mateřský jazyk a druhý jazyk jako „sermo patrius“. Kromě genetických příčin se uplatňují i jiné okolnosti: oba rodiče jsou Češi a jejich dvojjazyčný potomek vyrostl na Slovensku, nebo naopak, popř. nositel jednoho z jazyků zdomácní v prostředí druhého jazyka, tj. slovakizuje se, či bohemizuje se, ale užívá obou jazyků podle toho, s kým mluví, nebo komu píše atd. Zním mnoho takových dvojjazyčných mluvčích a mnoho individuálních odstínů v jejich užívání toho, či onoho jazyka a mnoho psychosociálních rozdílů k tomuto faktu. Dohromady je to, myslím, dosti početná skupina s poměrně značným podílem na kulturní a praktické realitě jazyka. Stála by proto za prozkoumání.

Blízkost češtiny a slovenštiny v lexiku, výslovnosti a dalších znacích a jejich mimořádná vzájemná srozumitelnost jsou prospěšné praktické hodnoty, které, jak jsme viděli, nebyly překážkou národního sebeuvědomění a sebeurčení. Mohou sloužit k dobrému i v budoucnosti, nevezme-li si špatný příklad z rozvaděných Balkánců.

Vraťme se ještě ke konfabulaci a pseudomýtům. Poněkud se mytologizuje i tzv. národní povaha, také ta česká a slovenská. To neznamená, že by se nedalo mluvit o národním charakteru, anebo že by neexistovaly povahové rozdíly. Nejsou však v tom, že by Češi byli bezbožní a Slovinci zbož-

ní, Češi racionální a Slováci emotivní. Takovým zkratovým konfabulacím bychom se mohli smát, kdyby neprodukovaly nevráživost, pejorativní slůvka (Čechún, Slovena), nebo zaklinadla. To nejnovější bylo „federál“, ačkoli federální uspořádání vymysleli paradoxně slovenští političtí předáci z konce 60. let podle stalinského ústavního modelu.

Tematické heslo „vzájemnost a nevzájemnost“ je ovšem v případě mezislovanském a stejně tak v tom zde probíraném případě česko-slovenském vědomým zjednodušením. Podnět k takové formulaci pochází od Kollára, který, jak známo, nazval nevzájemníkem Mickiewiczze, a to přes jeho výslovné prohlášení, že slouží slovanské věci, a přes jeho dosud nedoceněný přínos ke srovnávacímu poznání slovesné tvorby Slovanů.

Problematika, která je pod tím záhlavím před našima očima, je přirozeně obsáhlejší a obsažnější, nezačíná teprve Kollárovým postulátem literární vzájemnosti, ani jeho bezprostředními předchůdci, zejména polskými. Tkví v celém dlouhém procesu integračních a diferenciacních tendencí, který sledujeme od našich velkomoravských počátků až po dnešek. Z toho, co o tomto vývoji dosud víme, plyne, že při jeho popisu a výkladu nevystačíme s jednoduchým schématem „od jednoty k diferenciaci“. Už prvotní jednota byla sjednocováním ze substrátu drobnějších kmenů a kmenových svazů, a to pod vlivem kulturního importu a v prostoru, který předtím aspoň obrysově profilovali Avaři, tzv. Sámova říše, snad někteří Keltové a vnější protivníci. Krátké cyrilometodějské období založilo dlouhou tradici duchovní, literární i jazykotvornou. To, že ji všechna následnická kulturní centra berou jako svou vlastní národní tradici a že se tento fenomén účastnil postupně tolika kroků k vytvoření spisovné normy a že udržoval a také ex post dotvářel literární repertoár základního významu, svědčí o jeho působení směrem k novým konvergencím. Při tom všem sloužila velkomoravská cyrilometodějská tradice také divergenci: i dnes jsme svědky pokusů o identifikaci těchto kulturních počátků s odvěkým výlučným vlastnictvím některého ze současných národů, a protože výhradní národní vlastnictví kulturní neexistuje, pozorujeme i snahy dalších slovanských národů o vyvlastnění literárního jazyka a písemnictví velkomoravské éry jen pro ten, či onen z nich. Představa o existenci národního kulturního majetku jako o souboru výtvorů, věcí a hodnot, které patří jen jednomu národu, je ovšem naštěstí iluzí, avšak z iluze časem vyrostla mj. představa národní literatury jako uzavřeného systému, kterou musela komparatistika trpělivě vyvracet.

Tu iluzi i tu teoreticky formulovanou představu vyvracejí v našem případě hned spisovatelé, kteří patří do obou literatur a jejichž díla působí

v obou národních strukturách a svými korelacemi je přesahují, spojují navzájem – a rovněž s dalšími literaturami. Kollár a Šafařík zdaleka nebyli první v tomto směru: měli četné předchůdce od dob humanismu. Nebyli ovšem ani poslední, jak všichni víme. Stejně dobře víme, že tento stále se opakující jev, který nikterak není naší domácí zvláštností (pastor Gregori byl také ruským dramatikem a Nabokov také americkým spisovatelem atd. atd.), nepopírá krystalizaci národních literatur. Dává nám však úkoly v rámci probírané problematiky.

Do této problematiky, lépe řečeno, do jejího složitého komplexu patří zajisté též mnoho jiných bodů hodných pozornosti.

Ve hře o řešení se pod praporem vzájemnosti ocitá jednota jako postulát i jako pojem. „V jednotě je síla“ je úderné heslo, vyvolávající reminiscence na národně osvobozenecský zápas proti cizorodé nadvládě. Pojem jednoty, uplatňovaný v jazykové otázce, má ovšem už tam rozmanité motivace a v pozdější ústavní kodifikaci státního jazyka se přidávají nové důvody politické, a to bez zřetele ke skutečnému stavu národního vědomí na počátku 20. let. Výsledek se potom stává vděčným terčem publicistiky a po celou dobu první republiky i předmětem diskusí mezi jazykovědci, kterým toto téma vlastně nepříslušelo. Pojem jednoty se objevoval rovněž v literární komparatistice a sřízliví komparatisté vědí, že to může být buď označení přehnané a tím samým nepravdivé, anebo označení obrazné, kterým se myslí ten či onen stupeň společenství, popř. kontextu, jinými slovy určitý vztahový kruh, ať už se mluví o jednotě evropské literatury, středoevropské, balkánské, či slovanské literatury, nebo konec konců o československé literatuře. Termín „kontext“, doporučený a také hned dokumentovaný **St. Šmatlákem**, je, myslím, výstižnější než kontroverzní „jednota“, jisté však je, že v každém z těch zmíněných případů je vždy žádoucí definovat hned úvodem klíčový termín, pro který se pisatel rozhodl. I teoretické literárněvědné práce čtou živí lidé a u nich by se nemělo vzbuzovat podezření, že někdo chce někoho „integrovat“ pod jediný klobok a tam ho nechat zmizet. Platí to přece i pro evropskou literaturu, evropskou kulturu, pro evropské duchovní hodnoty. Každá z těchto formulí může být chápána různými způsoby a vždy se v ní mohou ztrácet individuální, národní i nadnárodní komponenty, které bychom tam jaksí předpokládali. Potom nastupuje kritická a nakonec třeba i nekritická interpretace postiženého seskupení lidí, věci se zmocňují kolektivní emoce a důsledky nalézáme v publicistických a paraliterárních projevech. Také ty právě naznačené mechanismy nejsou specifíkem ani slovensko-českým, ani např. slovanským.

Je-li v dějinném procesu dezintegrace, etnolingvistické a národní diferenciace něco specificky slovanského, bylo by třeba teprve zjistit. Hypoteticky by se dalo uvažovat o úloze snad příznačně slovanského partikularismu, který ve své pradávnné zprávě konstatoval již Prokopios a který se, tuším, dost často projevoval v rozmeznych dějinných situacích. Germanista Janko dával při státnicích rád otázku, co se stane s německým dítětem, když přijde do první třídy obecné školy. Správná odpověď byla: naučí se německy a stane se Němcem. Jinými slovy by se mohlo říci, že se tak nad místním nářečím a regionálním povědomím sklene vědomí příslušnosti k většímu celku, k německé národní jednotě.

Tato poznámka ovšem vybočuje z rámce filologických oborů a my sami můžeme posuzovat jen některé stránky jevu. Podobné to je i v některých jiných bodech problematiky vzájemnosti a nevzájemnosti. Připomenu z nich alespoň separatismus, protože odstředivé politické hnutí je nutně také separatismem jazykovým, literárním a kulturním, jehož projevy bychom měli studovat, dnes už snad sine ira et studio. V tomto smyslu jako pamětník roku 1939 připomínám, jak hrubé byly pouliční pokřiky té doby (Češi pěši do Prahy, Slovensko Slovákom – Palestína Židákóm apod.). To je však jen poznámka pro archivní dokumentaci pokoutního folklóru. Skutečný folklór bychom ale neměli opomenout zejména, pokud jde o česko-slovenské politické anekdoty. Je čas je posbírat a zapsat, dokud žijí jejich vypravěči. Tuším, že nejrozsáhlejší repertoár by mohl odbornému sběrateli převyprávět můj přítel Karol Rosenbaum. Zápis by byl dobromyslým humorným komentářem k novodobým dějinám česko-slovenských vztahů.

Problematika, která se nabízí ke klidnému zkoumání, je tedy složitým komplexem souvislostí, rozdílů a kontrastů, toho, co plyne z historického průběhu integračních a diferenciacních procesů probíhajících po celé tisíciletí v jazyce, slovesnosti, kultuře a v obecném, často rozporuplném společenském vědomí, tedy také v tom, čemu říkáme národní svébytnost, svéráznost, odlišnost a na druhé straně též sounáležitost a silnější nebo méně závažný kontext. Má-li někdo povinnost tuto oblast demytologizovat, jsme to, myslím, právě my, kdo se zabýváme srovnávacím studiem jazyka a jazykových projevů. Moderní lingvistická a literárněvědná metodologie je podle mého přesvědčení k tomuto úkolu dobrým nástrojem.